Föreningen Heimdals Folkskrifter. — N:r 36.

GUSTAF VASA

HANS PERSONLIGHET OCH HANS BETYDELSE

AF **Lektor E. HILDEBRAND** ------------ STOCKHOLM F. & G. BEIJERS BOKFÖRLAGSAKTIEBOLAG

UPSALA 1896 ALMQVIST & WIKSELLS BORTRYCKERI-AKTIEBOLAG

Förord till den elektroniska utgåvan

Boken, som tillhör University of Michigan Library, har scannats av Google Books. Den anpassades och OCR-tolkades för Projekt Runeberg i mars 2014 av Bert H.

Yi börja vår nyare historia med Gustaf Vasa, och det är en för våra förhållanden betecknande tillfällighet, att han är den första af våra regenter, man kunde säga af våra offentliga personligheter i allmänhet, som står fullt lefvande framför oss icke blott till utseendet, så långt porträtt och beskrifningar räcka, utan äfven till själens egenskaper, till lynnets skiftningar och begåfningens art, till tänkesätt och språk, till karakter och sträfvanden, så långt nämligen bref och uttalanden vägleda. Det saknades icke under den svenska medeltiden statsmän honom jämnlika i kraft och begåf-ning. Men hvad veta vi egentligen om Birger jarl och Magnus Ladulås? Yi döma dem efter en och annan förordning, efter en och annan hos en krönikeskrifvare upptecknad händelse, men till sin individualitet äro de oss främmande. De voro kraftfulla, statskloka och lyckosamma, det är allt hvad man kan säga. Om Engelbrekt såsom personlighet vet man ej stort mer, än att han var en “liten man“. Sturarne stå måhända något mer lefvande framfor oss, men äfven i fråga om dem äro vi nödsakade att ur spridda drag sammanfoga en ofullständig bild, och i deras bref hör man oftare skrifvarens officiella språk än deras eget. Personligheternas själfmedvetna framträdande är ett af den nya tidens utmärkande drag i hela Europa på statslifvets, liksom på litteraturens och konstens områden. På de senare skulle det dröja länge, innan i Sverige uppträdde några verkligt originella representanter; på det förra framstår redan Gustaf Vasa som en fullt utpräglad typ, och personligheten gör sålunda på ett lysande sätt sitt inträde i vår historia, men äfven han har sin rot så djupt i den for detpersonliga likgiltiga medeltiden, att man ej med full säkerhet känner hans födelseår. Hans egna söner trodde honom, efter hvad det vill synas, vara född 1485 eller 1488. Med visshet tyckes man ej hafva vetat annat, än att han var född omkring Kristi himmelsfärdsdag. Af andra förhållanden sluter man till, att det ej gärna kan ha skett före mid-ten af 1490-talet. Redan under senare hälften af följande århundrade fixerades dagen i krönikor till den 12 maj, och man måste då stanna vid 1496, men en krönika från 1500-talet (härstammande från en manlig frände) angifver födelsedagen till den 8 maj (dagen före Kristi himmelsfärdsdag) 1497, och en kvinnlig frände till konungen angaf födelseåret till 1495 (Kristi himmelsfärdsdag = 28 maj).

* *

*

••

Östergötland och Uppland ha skänkt Sverige hvar sin fräjdade konungaätt, men den uppländska ätt, som 1500-

talet gaf namnet vasa-ätten, glänser i ryktbarhet öfver den östgötska folkunga-ätten. Ingendera blef långvarig på Sveriges tron, men folkunga-stammen tycktes vissna bort i sina sista grenar, vasa-stammens sista fängslade ögat lika mycket som de äldre. Hvad Gustaf Vasa hade att brås på, därom känner man ej mycket. Häradshöfdingen i Frötuna, med hvil-ken den säkra ättledningen på 1300-talet börjar, är blott ett namn, som icke ens har någon plats i den egentliga historien. En snillrik medlem af ätten var säkerligen den unge biskopen i Linköping Kettil Karlsson, som blänker ett par år i vår historia, men om Gustaf Erikssons direkta förfäder känner man i det närmaste ingenting och lika litet eller, om möjligt, ännu mindre om Eka-släkten, som han på mödernet tillhörde. Liksom de flesta andra adelsätter hade äfven hans intet familjenamn under medeltiden. De äldsta medlemmarne förde en vapenbild, i hvilken man trott sig igenkänna spetsen af en “dystians“ (en vid riddarspel använd trubbig och klufven lans) eller den i schackspeletförekommande pjesen “rock“ — hvad vi numera på svenska kalla torn. Hade formen blifvit bevarad och betydelsen lefvat kvar i sinnena, hade vi möjligen fått höra talas om ätten Lans — i sig själf ej orimligare än Sparre och Bielke. Nu bibehölls ej den förra, måhända därför, att betydelsen glömdes, och etter åtskilliga växlande mellanformer framstod på 1500-talet en vapentyp, hvari man trodde sig igenkänna en riskníppa (faskin) eller, i en förädlad form, en kärfve, hvad man med ett annat ord kallade en vase. Konung Gustafs hofgenealog sammanställde bilden med namnet på gården Vasa i Seminghundra härad i Uppland, som dock längesedan upphört att vara sätesgård. Man började redan under konungens lifstid att tala om “vasan“, och det berömda namnet tog på detta sätt genom åtskilliga omvägar och genealogiska funderingar sitt inträde i vår historia, men godkändes af konungen själf.

* *

*

Man har oriktigt tillskrifvit Gustaf Vasa valspråket “med Gud och Sveriges allmoge“, men det har skett i den riktiga känslan af det nära förhållandet mellan konungen och denna samhällsklass, i den inskränktare mening, hvari vi numera fatta ordet. Medan öfverallt i Europa vid medeltidens slut allmogen förlorat sin politiska betydelse, när den ej sjunkit i verklig lifegenskap, hade den i Sverige sin stora tid. Midsommardagen 1434 inledde för den ett århundrade af ett rörligt politiskt lif, hvartill motsvarighet torde funnits endast i den gråa forntiden, oclrden uppträdde med en själfmedvetenhet, som skrämde prelaterna och förvånade främlingar. De forna landstingen blomstrade flere-städes upp till ny verksamhet; landskapen brefväxlade inbördes och afslöto förbund eller brödraskap med hvarandra. Känslan af fäderneslandet var ännu i viss mån beslöjad eller rörde sig uti landskapssjälfständighetens form, men åtminstone en allmän politisk fråga bragtes inom allmogens synvidd, försvaret af det nationella oberoendet. Denna nyburnademokrati blef snart medveten om sin makt, och det kräf-des alla en folkledares egenskaper för att styra den. Den var nämligen ganska oberäknelig. Yäl kunde den ena gången svara, att den ville betala danske konungen skatten med pålyxan, men en annan gång vägrade den skatt till landets egen herre. Kräfdes, såsom någon gång hände, skatt från båda hållen, kunde den göra, som en menighet i Småland 1511, hvilken svarade konungen i Danmark: betala vi skatten till er, hafva vi Sveriges rike öfver oss, betala vi skatten till riksföreståndaren, hafva vi er på oss; därföre betala vi ingendera skatten utan hålla den inne hos oss. Det hände en annan gång under Svante Nilssons tid, att fogden kom ridande till Östbo ting i Småland för att äska en gärd, men fick omsider till svar, att de ville höra åt, huru de gjorde i Yästbo och Sunnerbo. Red så till Västbo och fick till svar, att de ville rådgöra med sunnerboarne. Red så till dem med ombud från Västbo och Östbo. De ville ej göra så mycket, som önskades, fast han hotade dem både med sin herre, rikets råd, dalkarlarne, Uppland, Östergötland och allt Sveriges rike. Ingenting hjälpte; han fick rida tillbaka till Ostbo och Västbo, där de omsider lofvade hvad han ville, hvarpå sunnerboarne slutligen gåfvo med sig. Man hotade den ena menigheten med den andra. Jag spridde ut, berättar en gång den svenske folkledaren Hem-ing Gad till riksföreståndaren, att Ni var i antågande med 20,000 dalkarlar och “där grugade sig allmogen före“. Man hotade ock sina motståndare med en bondehär. Ni har sagt, förebrådde ärkebiskopen en gång Sten Sture d. ä., att innan vintern skulle man hafva att vänta sig 20 å 30,000 bönder, som skulle kasta upp en Engelbrekt riket öfver halsen; men Sten Sture ville ej kännas vid, att han talat om mer än 7 å 8,000. Det var ett farligt spel, som fördes. Intet under, om i landsändarne uppväxte “kapitener och bondekonungar", som förde

allmogens talan. Några sådana i Småland läto en gång hälsa riksföreståndaren Svante Nilsson, att, om han ville hålla dem vid Sveriges lag och godagamla sedvänjor, så att ingen öfverlast skedde dem, skulle de hålla honom för sin rätta herre och husbonde samt gå man ur huse mot hans och rikets fiender, så att saken skulle få ett slut.

Att gå man ur huse, det hade under de oroliga årtionden, som föregingo Gustaf Vasas uppstigande på tronen, blifvit den sista utvägen, och allmogen var åtminstone i vissa landsorter snar nog på foten därtill, när ett uppbåd kom. Krigstillståndet blef under somliga tider nästan stadigvarande, och det är fara värdt, att detta rörliga vaga-bondlif ej saknade sitt behag för de oroliga och vilda sinnena uti gränslandskapen. Kristiern II :s påbud om att bönderna skulle utlämna sina armborst, bragte dem sålunda på benen i Kalmar län, och hans höfding på Kalmar, den tappre Severin Norrby, har åtskilligt att berätta därom. När bref-dragaren kom med ett bref från konung Kristiern, voro bönderna ute, slogo den förre ihjäl, bröto upp brefvet, höllo ting med allmogen i en skog och läste upp det, hvarpå de genom en kvinna sände det till herr Severin, och som de trodde, att han skulle komma och taga deras armborst, höggo de bråtar, refvo upp broarne, där han skulle fram, och dräpte hans budbärare. Han lät stämma Madesjöbön-derna till ting för att låta dem höra konungens bref. De kommo tillhopa, plundrade hans sven, togo af honom hans kläder, häst och harnesk, klädde honom i bondekläder samt plundrade eller ihjälslogo hans följeslagare. Herr Severin lät lysa ting i Högsby, dit bönderna från närmaste socknar kommo. När de hört brefvet, höggo de sex eller sju yxor i skrifvaren, och de öfriga undkommo med nöd. Bönderna gingo sedan man af huse, aktade draga konungen till mötes på hans nedresa och förtärde under tiden den gengärd, som var gjord emot honom, skinnade, röfvade och ihjälslogo hofmän och köpstadsmän, som råkade i deras händer, sade sig vilja resa “hunehären“ och straffa alla, både riddare och hofmän, samt hålla inne med «in skatt. Där voro i Made-sjö öfver tusen bönder, som resterade med tio års skatt,tilläde herr Severin, på det de alltid skulle vara Sten Sture och hans höfvitsman redobogne med deras armborst.

Sådan hade allmogen blifvit, kanske icke öfver hela Sveriges rike, ty somliga landskap voro nog mycket lugnare, men den hade både i Svealand och Götaland sina för-gångsmän i dalkarlar och småländingar. Den liknade ett skälfvande haf, lättrördt för hvarje vindkast. Under inflytande af en stor personlighet, såsom Engelbrekt och “herr Sten den unge Sture“, kunde den samlas till enhetligt uppträdande för fäderneslandets sak, men när farans ögonblick var öfver eller den store ledaren gått bort, framträdde åter landskapssöndringen och yttrade sig frihetskänslan som självs-våld. Den hade emellertid uppburit en politisk institution, det nationella riksföreståndarskapet, och den hade vant sig att kallas till allmänna riksmöten eller att på annat sätt få del af den politiska ställningen. Den fick nu en ledare jämn-bördig med och till och med öfverlägsen de båda nämnda i Gustaf Eriksson, oöh den löste ännu en gång en stor nationell uppgift genom dennes befrielsekrig. Det nationella riksföreståndarskapet förändrades till det nationella konunga-dömet, då Gustaf Vasa den 6 juni 1523 med menige mans jaord och samtycke korades till Sveriges konung i Strängnäs.

Folkledaren hade blifvit konung, och de rätta svårigheterna begynte för honom. Allmogens politiska program var nämligen lika enkelt som svårföljdt. Vill du hålla oss vid sankt Erik konungs lag och goda gamla sedvänjor samt skaffa oss humle och salt, skola vi vara dig hulde och trogne, hade det en gång hetat, när fråga var om att erkänna Sten Sture d. y. som riksföreståndare. Nu skulle man ur revolutionen öfvergå till laglig ordning och af de spridda landskapen bygga den svenska staten, ett värf, hvarpå ingen försökt sig med allvar sedan århundraden. Det dröjde icke länge, förrän mot konung Gustaf började samma spel, som han och andra före honom satt i gång mot unionen och dess konmngar. Rykten spriddes om de nya ordningar, som konungen ville införa, och sinnena rå'kade i jäsning. Dyr tid uppstod på humle och salt, och regeringen fick skulden. Kungliga fogdar begynte uppträda med stränghet och sågo ej längre genom fingrarne vid skatteuppbörden, och bönderna grepo efter vapnen. Kom en illslug prelat eller en äfventyrare, fager under ögonen och med en skalkemun såsom daljunkaren, upp till Dalame, fick han flerestädes villig tilltro. Alla den gamla demokratiens medel försöktes mot konungen; bönderna icke blott “sleto sin slemmaste mun på honom“, de spände armborsten cch lyf-tade yxorna. Landskapen brefväxlade, landsting höllos på egen hand, somliga socknar höllo med konungen, andra med uppviglaren, andra åter sutto stilla, slutande sig hvarken till den ene eller andre och afbidande utgången. Men Gustaf Vasa var ej den, som ville låta sig skymfligt lyftas ur tronen af en bonderörefses våg, liksom det fordom

vederfarits Karl Knutsson. Han erbjöd mer än en gång frivilligt de samlade ständerna sin krona, och känslan af hans oumbärlighet gjorde, att de lofvade honom sitt stöd mot missnöjda eller pockande undersåtar. Han smickrade, förklarade eller upplyste, hotade och straffade allt efter ögonblickets kraf och tingens läge, tills slutligen segern vardt hans. I Småland uppträdde den siste bondekonungen med Nils Dacke, en djärf, begåfvad och förslagen man, som en tid regerade därstädes, predikade krig mot fogdar och herremän, ihjäl-slog de förra och brände de senares gårdar, som stod i förbindelse med kejsaren och tyska furstar och fick adelsbref af pfalzgrefven Fredrik, — och den kungliga skattkammaren tömdes för att få medel till hans bekämpande. Det var under Dacke-fejden, som konung Gustaf skref sitt berömda bref om gamla och nya sedvanor (30/i2 1542). “Oss hafver tyckts nyttigt“, hette det bland annat, “och en god ny sedvana vara, att vi måtte finna någon råd mot rikets fiender och att det förstärktes med vildigt godfc dugligt krigsfolk» med väldiga och sköna örlogsskepp, med dråpliga bössor och värjor, hästar och harnesk, hvilket icke gammal sedvana före oss varit hafver, förhoppandes därigenom ickehafva förtjänt någon otack för sådana nya sedvanor.“ Och därpå målar han den gamla tidens skick. “Hurulunda det sig är förlupet i dessa landsändar Uppland och Västergötland, är fast ynkeligt att höra, först på Åsunden, där den gode herren unge herr Sten Sture kom om halsen, efter han hade litet krigsfolk; hvilken badstuga, som eldades på Tiveden, den där mycket het var, den andra vid Balungsås, den tredje var alltför het, som skedde om långfredagen vid Uppsala, där mången fattig svensk man låg både för hund och rafn och icke måtte komma i kyrkogården. Hvad skada och fördärf flere köpstäder och landsändar genom mord, rof, brand, falsk dagtingan och brandskattning vederfaret och skedt är . . . allt detta hafver ock varit gammal sedvana. “

Så småningom begynte för allmogen den insikten gry, att Sveriges rike var något högre än hvarje landskap för sig, och den upphörde efter hand att mästra konungen i hans styrelse. Ett samarbete mellan regering och folk efter vår tids begrepp var den tiden en omöjlighet redan därföre, att de stora afstånden och de dåliga vägarne gjorde allmänna sammankomster till en tunga, hvars olägenheter ej uppvägde fördelarne. Det fans endast valet mellan den gamla provinsialismen med all dess förvirring och en själf-ständig, oberoende centralregering. Huru Gustaf Vasa tänkte sig förhållandet, har han många gånger utsagt. Ett bekant exempel är det berömda mandatet till Upplands invånare den 8 dec. 1539, där han på samma gång begagnar tillfället att för allmogen måla gamla och nya sedvanor efter sitt sinne. Hur var det icke under den grufliga blodhunden och tyrannen gamle konung Kristiern? “I haden hvarken på gods, lif och lefverne någon frid eller rolighet, utan edra hustrur, barn, frän der och vänner och allt det, som var i landet, var försoffadt och utan all tröst. Edert legofolk, pigor och drängar, så ock eder boskap och få, gingo både sent och arla bedröfvade och med sorger uti marken efter deras näring och på deras arbete. Edra gårdar, hus,åkrar och ängar nödgadens I att låta .obyggde blifya. och mest öde, oplöjda och osådda ligga och alltid lida och genom fingren se, att edra föräldrar, bröder, vänner och frän-der liksom en hop boskap, den man slakta vill, allestädes i riket förrädeligeu uppoffrade och slaktade blefvo.“ Hvilken idyll förstår ej konungen sedan att skildra! “På denna tid måge både människorna och eder boskap om morgonen tideligen med god frid uppstå och hvar och en gå glad till sitt arbete och näring. Edra drängar och pigor gå utan sorg fridligen och gladeligen ut i marken på deras arbete; sammalunda komma de alla om aftonen gladeligen och uti frid hem igen. Alla berg, dalar, åkrar och ängar stå nu öfver allt lustiga och väl tillflidda. Dock likväl“, heter det vidare, “ären I så otacksamme och förstoppade, att I sådan frid och god tid för en synnerlig Guds gåfva och välsignelsen icke bekänna viljen, hvarken Gud för sådana välgärningar tacka och lofva, mycket mindre låten I oss det till godo njuta, som eder i så måtto genom Guds kraft förlossat och frälsat hafve. I betänken vår anliggande nöd ganska litet. I hållet så före, likasom I kunden självfva behålla sådan frid och god tid med edra egna händer hemma i husen hos eder till evig tid utan vår tillhjälp. Och när några lösa förrädare och svärmande andar komma till eder med nya lögnaktiga och diktade tidender, till sådana ställen I snart tro och lofven och gören däraf mellan eder ett menigt skri och tänken, lika såsom I haden självfve gått till skola och voren fast bättre lärda än vi och flere gode män i riket... Nej, icke så! Vakten I edra hus, åkrar, äng, hustrur, barn, få och boskap och sätten oss intet mål eller tal i vårt regemente eller religionen, förty oss bör på Guds och rättvisans vägnar och efter all naturlig skäl, att vi såsom en kristelig konung här på jorden eder och alla andra våra undersåtar bud och regler sätta skole, och vilja, att I, så framt I undfly viljen vårt svåra straff och vrede, skolen vara vårt konungsliga

bud hörige och lydige.“ Skrifvelsen slutade med förmaningar att utgöra sin rätta skatt och ti-onde, förbättra humlegårdar och hålla varggårdar, dika åkrarne, röja ängarne och ringa svinen. Sådant skulle förhållandet vara mellan konung och folk enligt Gustaf Vasas tankar. Det hindrade icke, att han samlade allmogen kring sig vid alla viktigare skeden i sitt lif för att inhämta äfven dess samtycke eller löfte om hjälp, och tillträdet till honom stod öppet för alla, som hade något att besvära sig öfver: det var en grundsats, som han ej tröttnade att förkunna.

Man har uppkastat spörsmålet om den moraliska halten af Gustaf Vasas handlingssätt mot allmogen och samvetsgrant pröfvat enskilda fall. Det lider intet tvifvel, att icke konungen i nödens stund har lofvat mera, än han tänkt att hålla, och att han användt medel, som den privata moralen förbjuder. Under Dacke-fejden uppmanade han en gång sin fogde i Dalarna att kläda ut några knektar i bondekläder och skicka dem till olika landskap med skrifvelser försedda med Dalames m. Q. sigill, om ej de rätta, några andra stora signet, som kunde hafva utseendet för sig. Vi anse ej, att man får döma honom för hårdt. Det har dröjt mycket länge, innan rättsbegreppen gjort sig gällande mellan man och man, där dock hvar och en måste känna sig bära ansvar för sina gärningar. Huru skulle de, i synnerhet den tiden, kunnat tillämpas mellan konungen och menigheter, där ingen ville vidkännas något ansvar? Här funnos knappast mer än två alternativ. Antingen hade dalkarlar eller småländingar dragit till Stockholm och tagit konungen vid halsen eller måste han med hvad medel, som stod till buds, kväfva upproret. Tiden var vild och hård. Talade allmogen upprorets olagliga språk, så fick den svar, som den förstod. Det hade nog föga båtat att komma med fina distinktioner mellan rätt och orätt. Afven om allmogen någon gång kunde sägas stå på sin goda rätt, representerade konungen och Sveriges rike en högre rätt, och tiden kände intet annat medel att slita konflikten än makten. Det är ej meningen att uppställa en politisk moral mot en privat.Det var helt enkelt så, och det gäller dess värre, om än i mindre grad, ofta ännu i dag, att den privata moralen ej lät tillämpa sig på statskonsten. Man måste då för att fålla ett rättvist omdöme i hvarje enskildt fall pröfva rätten å ömse sidor, ty för historiens stora personligheter finns ingen samfälld moralisk mätstång, under hvilken man kan ställa dem och af läsa: den är fullmålig eller den är undermålig. Rikens härskare kunna, just därföre att de äro detta, icke vara några helgon, och bland konungar känner världshistorien blott en, som vid pröfhingen af gärningarnes halt framgått ren, den nämligen, som sade: mitt rike är icke af denna världen. Yid pröfningen af Gustaf Yasas förhållande till Sveriges allmoge har historien redan dömt, att han representerade en högre rätt, och den domen lärer ej kunna jäfvas. Hvad han kan ha brutit får man lägga i den ena vågskålen, hvad han velat och uträttat i den andra, och de senare vikterna väga vida öfver. För öfrigt, kan man till-lägga, torde Gustaf Vasa och allmogen förstått hvarandra. De visste båda att bruka munnen, och om de inbördes togo kraftiga nappatag, blef förhållandet efteråt kanske icke så mycket stördt, som eftervärlden med sina finare begrepp vill föreställa sig.

* *

*

“Käre herr Sten“, yttrade ärkebiskop Jakob en gång till riksföreståndaren Sten Sture d. ä., “den, som konung varder öfver Sverige, han varder icke min domare eller rättare, icke heller öfver desse andre vördige fäder och herrar, som biskopar äro eller deras klärkeri.“ Den katolska kyrkans ståndpunkt låg i dessa ord uttalad. Hvad de inneburo, därom hade Gustaf Vasa från ungdomsåren en personlig erfarenhet. Han hade bevittnat Gustaf Trolles kamp på Sankt Eriks borg Stäket mot Sveriges dåvarande riksföreståndare, afsättningsdomen öfver ärkebiskopen och de olyckor, som dessa händelser dragit öfver riket. In-trycket var outplånligt, och var någon föresats hos konungen orygglig, sedan han bestigit tronen, så var det den, att ej låta behandla sig såsom Karl Knutsson och Sten Sture d. y., att ej låta Sveriges lofliga konungarike blifva ett biskops-eller prästerike. Från början en lydig son mot påfven, ryggade han ej tillbaka för en brytning, när denne gjorde svårigheter i fråga om Gustaf Trolles afsättning och de nya biskoparnes vigning. Lika litet tvekade han att vid första försök till stämpling göra sig till domare öfver biskopar och prelater. Den djärfva beslutsamheten hos konung Gustaf visade sig aldrig klarare än vid behandlingen af dessa frågor under hans första år, och han hade åtminstone delvis lyckan att kunna stödja sig på en stark opinion, ty man torde kunna påstå, att aldrig någon svensk varit så afskydd, som Gustaf Trolle då var. För en natur, sinnad såsom Gustaf Vasas, kunde reformatorernas begynnande läror ej vara annat än välkomna,

och deras åsikter stämde i början å ömse sidor öfverens, så i fråga om beroendet af påfven, om biskoparnes världsliga makt, om kyrkans skyldighet att med sitt öfverflöd komma staten till hjälp, om Guds rena ords predikan och bibelns auktoritet framför människostadgar.

Riksdagen i Västerås 1527 är en af de stora scenerna i Gustaf Vasas lif. Berättelsen om densamma, sådan vi läsa den hos hans historiograf Peder Svart, känner hvarje skolbarn i Sverige; och är en författare odödlig, om hans skildringar lefva genom århundradena, hör visserligen Gustaf Vasas lefnadstecknare till de odödlige. Hans berättelse är emellertid nedskrifven en mansålder efter händelserna och stämmer i vissa punkter bevisligen icke med samtida urkunder. Att konungens insats äfven denna gång var hans krona, är visst, liksom att hans oumbärlighet ännu en gång gjorde sig gällande. Men i öfrigt var den drifvande kraften kanske icke så mycket att söka hos allmogen som hos ridderskapet. Åtminstone berättar Gustaf Vasas systerson Per Brahe, att han i hemlighet låtit adeln förstå, att hvadnågon kunde bevisa vära från sin släkt gifvet till kyrkor och kloster, skulle han få börda igen. Själfva beslutet, den s. k. recessen, är också grundadt på adelns svar, det enda, som gick den kyrkliga reduktionsfrågan inpå lifvet, medan köpstadsmän och bönder hänsköto den till konungen och rikets råd.

Beslutet om biskoparnes maktställning fick en för den tiden karakteristisk formulering: de skulle icke “rida med flere karlar“, än konungen sade dem före. Om återstoden i deras uppbörd skulle de träffa öfverenskommelse med denne, så att de kunde gifva honom “ett stycke penningar“; dessutom skulle de till kronan öfverlåta sina slott. Åfven domkyrkor och kaniker skulle komma konungen till hjälp med “ett stycke penningar“, sedan det öfverlagts om deras redliga uppehälle. Klostren skulle ställas under världslig förvaltning, och biskoparne ej befatta sig med böter eller sakören af landbönderna.

Besluten, viktiga i sig själfva, blefvo det ännu mer genom sin tillämpning. Recessen talade ej om förhållandet till Rom, och Sverige lösgjorde sig efter 1527 från den katolska kyrkans gemenskap, ehuru en och annan biskop ännu fyra år därefter hoppades på en återförening. Ingenstädes berördes biskopsvalen, och de blefvo hädanefter beroende af konungens goda behag. Meningen tyckes ha varit, att biskoparnes slott endast tills vidare skulle öfver-lämnas, tills kronans hunne uppbyggas, och de lämnades aldrig åter. Biskopar och domkapitel skulle komma kronan till hjälp med en del af sina räntor, hvilket kunde synas förutsätta att, om behofvet upphörde, räntorna skulle återgå till sitt ursprungliga ändamål; biskops- och pre-bendehemman bokfördes allt framgent särskildt, men i verkligheten vardt det en reduktion till kronan. Frivilliga öf-verenskommelser skulle träffas om biskopars och kanikers underhåll, men maktförhållandet mellan kontrahenterna å ömse sidor var föga jimnspelt, och i verkligheten blef det den mäktige konungen, som efter godtfinnande ordnadekyrkans stat med det resultat, att domkapitlen inom kort upplöstes, det ena efter det andra. En nödvändig följd här-utaf blef visserligen, att staten måste öfvertaga den omsorg, som kyrkan dittills låtit komma undervisningsväsen och fattigvård till del.

Rättsgrunden för “rappandet“ från kyrkan, såsom termen äfven på det officiella språket lydde, framställdes i re-cessen så, att då biskoparnes, domkapitlens och klostrens räntor med herrarnes stadfastelse kommit från rikets inbyggare, så samtyckte nu desse med konungen, att kronans ränta därmed skulle återupprättas. Där -bakom låg den reformatoriska uppfattningen af kyrkan såsom ett samfund icke af prelater och kierker, utan af alla troende. Då nu biskopars och domkapitels räntor bevisligen voro öfverflö-digt stora och delvis illa användts — såsom medel att göra rikets lagliga regering motstånd, såsom källor till yppighet och vällefnad — och då kronan likaledes bevisligen “kommit till akters“, vore det billigt, att den senare förbättrades från det håll, där minsta afsaknaden kändes, ty tydligt var, att de nämnda kyrkliga myndigheterna godt kunde reda sig med mindre räntor. Hvad man gjorde var sålunda att förneka kyrkans äganderätt, så betryggad den än var genom testamenten, köpe- eller gåfvobref och privilegier. Där låg den revolutionära brytningen med den gamla tidens åskådning. Satsen, att kyrkans egendom tillhörde “menige man“, tolkade konungen så, att den tillhörde staten eller kronan, och af den fullmakt, som han en gång fatt 1527, begagnade han sig såsom kronans representant utan hänsyn till några andra anspråk med all den rätt konungen hade att efter sitt bästa förstånd ordna hvad vi kalla för statsreg-leringen. För så vidt allmogen förskonades från extra pålagor, var från dess sida intet motstånd att förvänta. Adeln hade blifvit kronans medintressent i kyrkans bo, och det motstånd, som försöktes, kom med tiden icke minst från reformatorerna själfva, hvilka säkerligen drömt om en någotannorlunda beskaffad disposition utaf

kyrkoförmögenheten. och en annan ställning för den reformerade kyrkan.

* *

*

Det stora målet var vunnet. Det fanns ej längre några biskopar, som dristade påstå, att de hade en annan “domare och rättare“ än Sveriges konung, ingen andlig stat bredvid den världsliga, som hämtade sina föreskrifter från Rom; de självständiga kyrkofurstarne blefvo efter hand statens löntagare, och en säker grund var lagd för rikets hushållning. Men en ny svårighet begynte. Huru skulle den nya organisation uppbyggas, som Sverige så länge saknat? Den stamm, ur hvilken Gustaf Vasas företrädare rekryterat sitt kansli, de katolska klerkerna, fanns ej mer att påräkna. De mest begåfvade bland dem hade skuddat Sveriges stoft af sina fötter, och i biskopames kanslier uppfostrades ej längre några ämnessvenner för det kungliga. Uppsala universitet, som aldrig nått någon blomstring, hade råkat i ohjälpligt förfall redan innan upplösningen af det katolska kyrkoväldet. Någon lekmannaklass af bildade jurister hade Sverige aldrig fått, och det låter som en saga i våra öron, när vi höra, huru konungen befann sig i verklig förlägenhet äfven vid de simplaste kansligöromålen, huru han själf måste “bråka sitt hufvud“ med brefvens uppsättande, helst när det var på främmande språk. Väl hade han 1527 ut-sändt några svenska ynglingar till Tyskland för att studera, bland andra Laurentius Petri, men på några år kunde ingenting väntas af dem. Så mycket viktigare var det för honom att vid sin sida ha en fullt duglig man, en förste minister efter hans sinne.

Förhållandet mellan Gustaf Vasa och hans ministrar bildar ett särskildt kapitel i hans historia, som har sina både allvarliga och lustiga sidor och ej odeladt länder till konungens beröra. Klart seende allt hvad som borde göras, medveten om sitt mål och sin stora uppgift, själf vida öf-

Försningsn Beimdals folkskrifter. 86. 2.verlägsen hela sin omgiftung, stötte han vid utförandet oupphörligt på svårigheter, han blef otålig, misstänksam, vred, fann sig illa betjänad och skyllde på dåliga verktyg, på af-voghet och illvilja, när ej allt gick honom till lags. Han märkte oupphörligt svalget mellan syftemålen och medlen, och däri låg hans ursäkt, men han var en mycket fordrande, hård och svårtillfredsställd herre att tjäna. Han tyckte sig finna små invändningar mot stora planer, opraktiska idealer, när det gällde en utförbar realitetspolitik, hemligt motstånd eller öppen otrohet, och han kastade bort sina ministrar som onyttiga redskap, krossade dem och gick fram på sin bana öfver deras fall. Utlandet genljöd en tid af rykten om den trotsiga, egenvilliga, misstänksamma svenska konungen. Den ene hade i timmatal måst ligga på knä för honom och höra hans vredesutbrott, den andre hade tuktats af hans egen kungliga näfve eller hotats med tillhyggen. En olycksbådande misstänksamhet hade gripit sinnena, i synnerhet i vårt fädernesland, och man fick knappt draga andan en gång, utan att det inrapporterades, hette det i ett svenskt bref, tvifvelsutan med hänsyftning på Gustaf Vasa. I Tyskland kringflögo smädeskrifber mot den svenska konungen och han såg sig slutligen nödsakad att anlita pressen till värn mot förtal och beskyllningar. Eftervärlden har svårt att i enskildheterna skipa rättvisa, men ofta nödgas man tänka på den anspråksfulla, men vanmäktiga oförmågan, som uttömmer sin förbittring eller beklagar sig öfver den segrande kraften.

Gustaf Vasas första statssekreterare, för att använda ett modernt uttryck, var reformatorn Laurentius Andre®. Samarbetet med mäster Lars blef långvarigt nog, men brytningen vardt så mycket fullständigare. 1532 uttalade den senare, kanske ej utan en hemlig suck, sin afsikt att helt och hållet draga sig undan från affärerna. Om orsakerna till brytningen är man ej så noga underrättad. Man känner konungens beskyllningar — i en öfverdrifven form, men icke försvaret. Mäster Lars torde hafva varit en begåfvad—r». i ~ — —-----------i-—— —

men myndig och självrådig natur; meningsskiljaktigheter i fråga om kyrkopolitiken voro måhända närmaste anledningen.

Mäster Lars skall hafva rekommenderat mäster Olof till kansler. Det minskar ej den store reformatorns sanna ära, att han ej dugde till minister. Hvad man kan undra öfver är endast, att han någonsin åtog sig en uppgift så

främmande för hans skaplynne. Den trosvarme entusiasten, som drömde om, att reformationen skulle medföra frid på jorden och människorna en god vilja, passade ej på en plats, där världsliga intressen och världsliga intriger mer än vanligt måste korsa hvarandra, och för hans ömtåliga rättskänsla och osminkade sanningskärlek var ej rum i en regering, där utvägarne ofta måste jämkas efter omständigheterna, där de politiska intressena voro afgörande och ett retligt kungligt sinnelag lätt tog humör. Han skulle till sin egen skada finna, att Guds rike icke är af denna världen. Men hafva hans rådslag gått i någon teokratisk riktning, måste man gifva Gustaf Vasas praktiska sinne rätt, ty erfarenheten har visat, att alla försök att grunda ett sådant samhälle på jorden burit dåliga frukter.

Som efterträdare framskymtar en annan lärd man, mäster Kristoffer Andersson, en af de första studenter, som konungen utsände till Tyskland. Han var, säges det, en tid betrodd med alla de viktigaste statsangelägenheterna och han slutade med att rymma riket för att börja en penn-fejd med sin forne herre, som skulle få erfara hvad det ville säga att “kriga med en svensk student“. Konungen blef den “höglärde mäster Kristoffer“ ej svaret skyldig, men saken tog omsider en för den senare allvarlig värflftiing, ty han dömdes förlustig sina arfvegods, om han ej återvände till Sverige, ehuru hans snart inträffade död torde hindrat domens fullbordan. Han hade emellertid gjort en lysande karrier. Utan börd — han tillhörde lågfrälset — och relationer hade han tidigt inkallats i rikets råd och gjort ett rikt och förnämt parti med fru Brita Roos till Ervalla,Måns Bryntesson Lilliehöks änka. Redan vid 1530-talets slut torde han dock ej haft någon större betydelse, och anspråken torde ej motsvarat förmågan.

Det mötte svårigheter för Gustaf Vasa att med svenska krafter få regeringen ordnad. Här fanns ännu hvarken tillräcklig lärdom, praktisk förfarenhet eller smidighet ens för kansliets eller räkenskapsverkets enklare uppgifter. I Sverige fanns ingen, skrifver han 1538, som rätt visste räknekonsten, hvarföre konungen i densamma ville uppfostra några “unga karlar och drängar“, och hörde sig för i utlandet efter en förståndig man, som förstode sig på siffror, mynt och räkenskaper. Från domkyrkoskolorna kommo ej många dugliga subjekt, och han klagade ännu 1559, att från dem endast uppskickades slemma drinkare och ölhundar, plumpa bänglar, som bättre passade att gå vid plogen och trädesstocken än brukas i rikets höga ämbeten. Men i södra och mellersta Europa var det annorlunda. Där funnos väl ordnade styrelser och där tillämpades den romerska rätten, “kejsarelagen“, på hvilken alla goda rådslag voro grundade, efter hvilken städer, land, furstendömen och konungariken rätt förestodes och regerades. Ryktet om denna kejsarelag hade hunnit äfven till Gustaf Vasas öron, och han hade länge hört sig om efter en främling, förfaren i densamma. Då uppenbarade sig i Sverige vid slutet af sommaren 1538 en tysk rättslärd vid namn Konrad von Pyhy. Han erbjöd konungen sin tjänst, blef anställd som kansler, vann snart förtroende och skred inom kort till det svenska statsskickets omdaning efter kejsarelag. Vid samma tid hade Gustaf Vasa sökt från Tyskland få en informator för sin son Erik. På förslag af Luther själf utsågs till detta värf en pomersk adelsman vid namn Georg Norman, som i september 1539 trädde i den svenske konungens tjänst.

Den period, som nu följde, den Pyhyska perioden, bildar ett märkvärdigt och föga lyckosamt skede i Gustaf Vasas regering, börjande med våldsamma förändringar i stat och kyrka samt slutande med Dackefejden. Under dennekonung, som till börd och tänkesätt väl kan anses såsom äkta svensk, skulle Sveriges författning omdanas efter kejserligt mönster. Kansliet fylldes med utländingar, tyska äfven-tyrare strömmade till från alla håll och kanslispråket blef en barbarisk tyska, omsatt,, när så behöfdés, på en ännu mer barbarisk svenska, hvars spår länge röjde sig i det officiella språket. Man jämföre endast det kärnfulla uttryckssättet i Västerås recess med de statsakter, söm under senare delen af Gustaf Vasas regering kommo till. Svenskar-nes bångstyriga sinnen skulle tvingas till lydnad genom långa och detaljerade trohetseder och allmogen hållas i tukt genom ett utgrenadt polissystem. Länge lefde i hatadt minne den strängt bindande ed, som rådet m. fl. nyårstiden 1540 i Örebro efter sakramentets annammande fingo af lägga på konungens blottade svärd. Riksrådet förvandlades till “det höga regementet“, en högsta förvaltande och dömande myndighet i hufvudstaden, och i landskapen skulle inrättas regeringskollegier, äfven de både förvaltande och dömande. Beskattningsväsendet skulle omskapas efter nya taxerings-grunder. Själf antog den nye ministern den stolta titeln “Sveriges öfverste kansler, krigs- och regementsråd“.

Förändringen skulle äfven utsträckas till kyrkan, och det groll, som Gustaf Vasa länge hyst mot reformatorerna, kunde nu gifva sig luft. Den nye fursteinformatorn hade knappt varit ett par månader i Sverige, förrän han gjordes till kyrkominister under titeln “ordinator och superattendent“ (eller superintendent) öfver svenska kyrkan. En interimistisk kyrkoordning blef utfärdad, och stiftsstyrelserna skulle omdanas efter tyska förebilder med blandade lekmanna- och prästelement. Den nye superintendenten företog en sent glömd visitation genom Götaland för att afskaffa katolska kyrkobruk; den åtföljdes af den ryktbara konfiskeringen för statens räkning af kyrkornas silfver och dyrbarheter. Det motstånd, som yppats inom svenska kyrkan, bröts genom en rättegång, som anställdes i Örebro ny årstiden 1540 med de båda reformatorerna mäster Lars och mäster Olof, enrättegång, så vidt man kan finna, i alla afseenden oformlig och som, ehuru de anklagade benådades till lifvet, man gärna önskade bort ur Gustaf Vasas regering.

Det hela skulle krönas med en lysande aktiv utrikes politik. Kansleren von Pyhy begaf sig 1542, omgifven af ett lysande följe, på en beskickning till Frankrike och af-slöt med Frans I den 2 juli samma år det första fördraget mellan de båda rikena, ett fördrag, som betingade ömsesidig hjälp i händelse af krig, hvad Sverige angår eventuellt med en truppstyrka, som det säkerligen den tiden varit omöjligt att prestera. I själfva verket smiddes planer, som i ett och annat påminte om hvad som inträffade omkring hundra år senare. Konungen i Danmark, som också stod i underhandling med Frankrike, satte i fråga en samfälld aktion mot kejsaren i förening med Frankrike och dess bundsförvanter. En svensk truppstyrka och flotta skulle utrustas, krigsfolk värfvas i Tyskland, en svensk fältherre utnämnas. För sin del skulle konungen i Danmark utrusta lika mycket och de burgundiske angripas från två eller tre sidor.

Men den store kansleren lät ej höra af sig i Sverige. Han dröjde månad efter månad kvar i Frankrike, lånade penningar, köpte juveler och vidtalade på återvägen tyska furstar att träda i svensk tjänst. När han omsider sommaren 1543 kom tillbaka, väntade på honom där ett franskt sändebud för att få förbundsvillkoren uppfyllda. Men här hade Dackefejden nyss rasat ut; Gustaf Vasa och hans män hade dansat om, såsom konungen skall ha uttryckt sig, med Gudmund Fäsing, Per Skägge och Nils Dacke, medan kanslern och hans följe haft goda dagar i Frankrike och dansat med “ madammer de Tempus, madama de Sella, madama de Massa“. Den svenske konungen hade hvarken håg eller förmåga till något kraftigare ingripande i kriget, och det hela inskränkte sig till öfverlåtande af ett antal landsknektar åt franska konungens bundsförvanter. Det torde hafva varit en missräkning för kanslern. Efter hand inlupo under^rättelser än från ett, än från ett annat håll, om hans penningtransaktioner och yärfningar. Räkenskap affordrades honom hösten 1543; då han ej kunde afgifva någon tillfyllestgörande redovisning, skildes han från ämbetet, och den hög-farande ministern lyktade sina dagar efter ett långvarigt fängelse, så förgäten, att man ej ens med full säkerhet vet när.

Så slutade experimentet med “kejsarlag“ och storpolitik i Sverige. Den förra hade utom allt annat kräffc förutsättningar, som riket då för tiden saknade och icke på länge fick: ett skoladt ämbetsmannastånd eller en klass af jurister, sådan som mellersta Europa sedan länge ägt. Efter hand återvände det här till det gamla, men alldeles spårlöst försvunno ej organisationsförsöken. Vi hafva denna tyska tid att tacka för de i Sverige välbekanta termerna ständer, riksdag, ståthållare, hofkansler, hofråd m. fl. Den s. k. politien vardt från den tiden en viktig uppgift för staten. Ordnandet af rättskipningen påverkade effcertidens försök på detta område. Den omorganisation, som kammarverket fått i början på 1540-talet, blef grundvalen för finansförvaltningen under framtiden. Och betydelsefullast af allt: ur den tyska periodens politiska tankar och sträfvan-den framgick närmast den epokgörande förändringen i Sveriges statsskick, som betecknas af arfföreningen i Västerås 1544. Utkasten till densamma äro på tyska, och dess text är intet annat än en dålig öfversättning till svenska från en lika dålig tyska. Det är bekant, att den svenska högadeln icke heller såg denna förändring med någon förtjusning. Till den tyska perioden gå ock tillbaka de närmare planerna till furstendömens utdelande bland de yngre konungasönerna.

Af tyska kanslerer hade emellertid Gustaf Vasa fått nog. Han lämnade till och med hela ämbetet obesatt. Äfven den kyrkliga nydaningen ägde ej länge bestånd. Väl bibehöll konungen hela kyrkostyrelsens trådar i sina händer och ville ej höra talas om någon definitiv kyrkoordning,men superintendentämbetet för hela svenska kyrkan upphörde, och i tysthet förbereddes återgången till hvad som varit före 1539. Norman själf, en hederlig och

rättrådig man, stannade i Sverige till sin död, använd i mångfaldiga värf, diplomatiska, kyrkliga, administrativa, ekonomiska. Han kan betecknas såsom rikets förnämsta ämbetsman under åren 1543—1553 utan annan titel än den af konungens eller rikets råd, och han fick vid sin död några erkännandets ord af den fordrande konungen, hvilket var något ovanligt.

Försöket att i Sverige skapa en byråkrati efter kontinentalt mönster hade misslyckats, och Gustaf Vasa fick efteråt liksom förut söka reda sig med de krafter, som hans svenska folk erbjöd. Den tyska invandringen började åter strömma tillbaka; dock bibehöllo vasakonungarne i allmänhet en viss förkärlek för utländingar. Något förbättrades ställningen för öfrigt under de senare åren. Från Tysklands protestantiska universitet återvände allt flere studenter, hvilka dugde att användas både som skrifvare och räkne-karlar och som bildade stammen till en ämbetsmannakår, ehuru den ännu alltjämt räknades till hofvet. I landsorterna hade anordnats en fogdeförvaltning, som började funktionera något så när ordentligt, ocb former för kontrollen infördes, som sedermera, om än länge med växlande resultat, ägde bestånd. Dessutom fanns verkligen af forno i Sverige en klass af “tjänstemän“, som Gustaf Vasa i fullt mått tog i anspråk, det svenska frälset, hvars egentliga uppgift visserligen var att tjäna till häst och hvars vapentjänst också utkräfdes efter nya, strängare grunder, men som konungen i brist på bättre anlitade för många allmänna värf. Väl var det ingen skolad ämbetsmannaklass, uppdragen voro vanligen af mer och mindre tillfällig art, fliten, ihärdigheten och insikterna mer och mindre bristfälliga, men den erbjöd dock en viss användbar fond af intelligens och duglighet. Ingen, från de högborna konungafränderna ned till den simple frälsemannen, fick i sådant fall gå fri, och upp-dragen kräfde icke blott tid utan stundom äfven ekonomiska uppoffringar, ty med betalningen från statens sida var det icke alltid så väl beställdt. Med medeltidens själfrådiga slottsherrar och höfvidsmän var det slut, Äfven om större förläningar utdelades, var det numera konungatjänsten, som blef hufvudsaken. Man kunde icke längre som fordom tala om någon utstyckad regeringsmakt, och för påminnelser eller bannebref gick ingen fri. Medelpunkten eller hjärtat för den tidens offentliga lif hade blifvit konungen, och hofstaten omfattade icke blott hvad vi mena med hofvet utan hela centralförvaltningen, så långt någon sådan förekom.

* *

*

Rikshushållningen är ett så framstående drag i Gustaf Vasas regering, att den äfven i en kort minnesteckning förtjänar en plats. Han mottog ett öde och förlamadt rike och kände under de första, åren vid hvart steg, som skulle tagas, tvånget af en tryckande brist. Befrielsen från unionen hade endast till ett högt pris kunnat vinnas: en betydande skuld till Lybeck och privilegier för samma handelsstad, som hindrade den svenska handelns och sjöfartens uppsving. Skulden till Lybeck betalades af med stort besvär och med anlitande af utomordentliga nödfallsutvägar, tills grefvefejden kom emellan och öfverkorsade icke blott privilegierna utan äfven den skuldsumma, som möjligen återstod. Att närmare ingå på detaljerna i denna trassliga afveckling kan här ej komma i fråga. Under kriget hade en svensk flotta för första gången på länge åter uppträdt i Östersjön, och Lybecks handelsvälde vardt för framtiden brutet. Besluten 1527 kommo kronan till hjälp, och Gustaf Vasa begagnade sig till det yttersta, utan tvekan och utan hänsyn, af de medgifvanden, som ständerna gjort, ja, gick till och med utöfver dem. En del af kyrkans öfverflöd härledde sig från tionden. Huru skulle de delar af densamma användas, som gått till biskopar och domkapiteloch nu ej längre behöfdes? Något efterskänkande sattes icke i fråga. Äfven här trädde kronan in som arftagare i kyrkans bo, och indragningen skedde, så vidt man vet, utan något ständernas medgifvande. Förhållandet var onekligen egendomligt. Skatten var ju afsedd för kyrkliga uppgifter och motiverad af religiösa skäl, och nu användes den visserligen till en god del för den nya ecklesiastikstaten, men äfven för andra ändamål. Den hade emellertid århundradenas häfd för sig, den hade liksom jordräntorna blifvit stående och erbjöd en säker inkomst. Förändringen skedde utan protester och motiverades af hela det ekonomiska läget på den tiden i Sverige. Turen kom sedan till landskyrkornas och prästernas öfverflödiga hemman; äfven denna indragning skedde utan ständernas hörande af kunglig maktfullkomlighet, men delvis mot s. k. vederlag till prästerna. Nya teorier om kronans äganderätt formulerades äfven.

Forssell har beräknat statens vinst på kyrkans bekostnad till omkring 12,000 hemman, inkomsten i räntor, tionden inberäknad, till omkring 400,000 mark, motsvarande efter våra dagars förhållanden en summa af mellan en och två millioner kronor om året.

På samma gång ökade Gustaf Vasa sin enskilda förmögenhet i proportion till kronans vinst. Han blef, säger nyss anförde författare, “den störste private jordegare och jordbrukare, som någonsin funnits i Sverige“, och han uppskattar antalet hemman, som konungen förvärfvade såsom “arf och eget“, till 5,000. Det är dess värre omöjligt att förneka, att konungen härvid stundom gick till väga på ett sätt, som trädde enskild rätt för nära och i sin naiva oblyghet gör ett förbluffande intryck. Det enda, som till hans ursäkt kan anföras, är, att samtiden i allmänhet, när det gällde dylika ting, icke var bättre.

Det skulle föra för långt att närmare gå in på Gustaf Vasas verksamhet för näringslifvets främjande i öfrigt. Det fanns intet område af detsamma, så långt det på den tiden sträckte sig, som var för honom främmande. Likafångna bönderna voro i gamla sedvanor eller ovanor i fråga om jordbruket, lika oerfarna voro köpstadsmännen i hvad till deras näring hörde. Ofverallt märkte konungen brister, okunnighet och oföretagsamhet, ofverallt syntes målet stort och utvägarne otillräckliga. Så uppstod ett statsförmynder-skap, som förefallit en senare tid främmande, och som sträckte sig till alla områden. När ej förmaningar hjälpte, tillgrepos hotelser om straff, vare sig det gällde bärgningen af höet eller insaltningen af fisk, dikandet af åkrarne eller köpenskapens bedrifvande. Innan vi döma detta regle-menterande, må vi besinna, att hvad den tiden på administrativ väg sökte vinna, är åtminstone delvis detsamma, hvartill den ekonomiska utvecklingens lagar,' lämnade åt sig själfva, ledt, och att statsförmynderskapet, om än under andra former, ej är så alldeles främmande för vår egen tid.

Mycket kunde vara att ytterligare beröra, innan vi lämna detta kapitel, å ena sidan huru Gustaf Vasa i fråga om bergsbruket bröt den väg, på hvilken de bästa- af hans efterträdare fortskredo, å den andra huru han ordnade försvarsverket och, hvad landtförsvaret särskildt angick, förebådade det för Sverige egendomliga indelningsverket, men vi måste nöja oss med dessa antydningar.

* *

*

Vi nämnde i början, att Gustaf Vasa, tack vare dokument af åtskilliga slag, porträtt, beskrifningar, egna uttalanden och andras omdömen, ännu i dag står lefvande framför oss. Hans egen systerson, Per Brahe, har lämnat en detaljerad beskrifning af hans kropps- och själsegenskaper, väl den första analys af det slaget, som vår litteratur äger. Vi kunna ännu se framför oss den höga, väl proportionerade gestalten — han var “tre Stockholms-alnar och 1/i2 kvarter“ lång och så välväxt, att hans klädebonad, på hvad sätt den än var skuren, passade honom. Hufvudet var litet, rundt, med den för vasatypen egendom-liga starkt tillbakalutande pannan; anletsdragen väl icke regelbundet sköna, men ädla och förnäma, ögonen skarpa, näsan liten och rak, munnen välbildad och läpparna röda. Det långa skägget, hvarförutan vi knappt kunna tänka oss honom, bar han sedan 1550-talet.

Mot denna harmoniskt danade kropp svarade en ovanligt helgjuten andlig begåfning. Den framträdde kanske finare slipad hos Gustaf II Adolf, men knappast rikare, om vi undantaga faltherreegenskaperna, hvilka Gustaf Vasa åtminstone icke fick tillfälle att lägga i dagen. Hvad som först faller i ögat är intelligensens omfattning. Ehuru själf föga studerad, förstod han att skarpsinnigt och träffande bedöma målningar och handtverk, landskap och byggnin-gar, och omfattade som regent alla styrelsens detaljer. I hans skrifvelser har man utan tvifvel vanligen rätt att se hans egen personlighet afspeglad, och det är med samma träffsäkerhet och sakkännedom han rör sig på de mest skilda områden. Ett underbart minne för personer, ställen och förhållanden ökade hans öfverlägsenhet och skärpte detta sinne för enskildheterna, som i så hög grad utmärkte honom, utan att han förlorade blicken öfver det hela. En person som han sett, kom han ständigt ihåg; han hade gärna till reds någon betecknande känning både på präster och fogdar, när de kommo på tal, och mindes Napoleon I kanonerna på sina fästningar, glömde Gustaf Vasa icke tennstopen och andra inventarier i Sveriges prästgårdar eller gillestugor.

Härmed förenades en ovanlig arbetsförmåga — hur han uttröttade sina ministrar eller sekreterare är redan antydt; hans skrifvelser till fogdar eller tjänstemän vittna om en verksamhetsdrift, som ej kände gränser och som han kräfde äfven hos andra; därjämte en sällan svikande blick för det praktiskt möjliga. Han visste hvad han ville och förstod att sätta sin vilja i verket. Han var också “svåra lyckosam“, säger hans systerson, icke endast i spel och tärning, när han kunde förmås därtill, utan äfven i krigs-saker, i åkerbruk, boskapsskötsel och fiske, till och medS9

vid skatters sökande uti jorden eller vattnet. Uti sedernas renhet stod han vida högre än samtiden.

Med den praktiska begåfningen förenade sig makten öfver ordet; han var i det afseendet fullt jämförlig med Gustaf Adolf. Hans vältalighet var berömd, hans fyndighet i träffande uttryck utomordentlig; hans tankar formade sig till bevingade ord, som länge återljödo äfven i sönernas språk och som eftervärlden roade sig att samla. Han nöjde sig icke med att krossa en politisk motståndare; han slungade gärna efter honom en dräpande sarkasm och visade i det afseendet visserligen icke någon finkänslighet eller barmhärtighet. Ej underligt, att han förvärfvade så många personliga fiender! Men har han varit hatad som få, har han ock af många varit beundrad och vördad. En stundom något grof, stundom mera älskvärd humor brukade krydda hans framställning, när han var vid godt humör, och han var rik på ordspråk. Han hade under hälsans dagar ett friskt lynne, som’ ofta förstod att slå bort vedervärdigheterna med ett skämt.

Som regent och statsman har han haft få likar. Han är som sådan jämförlig med Peter den store, ehuru vida bättre till karakteren, och det saknas icke drag, som påminna om Bismarck. Han hör till den tämligen fåtaliga gruppen af de stora vägbrytarne och nyskaparne, och ett par karaktersdrag i sammanhang därmed må anföras. Han saknade helt och hållet pietet för det gamla; det var blott ting, som voro honom till hinders. Det är något, som man nästan skulle vilja kalla vandalism, i den behandling, som han lät öfvergå den katolska kyrkans kvarlåtenskap; ställd midt i striden, såg han intet berättigadt hos motståndaren och saknade det historiska sinnet. Redan hans söner täckte de kyrkor, hvilkas koppartak han låtit nedtaga, och sökte rädda de kloster, hvilkas sten han lät använda till världsliga byggnader. Kyrkornas eller klostrens permeböcker användes som beklädnad åt kammarens räkenskaper, och vår tids forskning är lycklig, när den finnernågot nytt, som undgått “rappandet“. Hur skulle han t. ex. kunna äga några sympatier för den märkliga Vadstena-kulturen, som en gång spefullt dömde om östgötarne, att de voro fulla “af jungfru Marias mjölk och sankt Britas uppenbarelser“. Stora brytningar bruka framkalla sådana andar som Gustaf Vasas.

Ett annat drag, som väcker vår förvåning, är den obesvärade likgiltighet, hvarmed han sätter sig öfver den skrifna lagens bokstaf. Den var visserligen ett par hundra år gammal och aldrig omsatt i någon systematiserande framställning. Om konungen själf närmare har känt till den, må lämnas därhän. I h var je fall, så snart det gällde hans egen maktutöfning, var det, som om den icke hade funnits till. Saken var väl den, att han på det borgerliga området såg idel förvirring, hvilken lagarne, så goda de än kunde vara, ej mäktade bota; den enda fasta organisation, som fanns, den kyrkliga, var honom blott i vägen. Liksom han nedbröt den senare, sökte han i det förra afseendet bringa reda i oordningens ställe och grep öfver allt in med sin kungliga vilja, skapande nytt. Hvem skulle hindrat honom? Pockade någon på gammal rätt, kunde han få svar som Lödöse borgare: “Jag bryr mig ej om edra privilegier mer än ett ruttet blåbär.“ Själfrådigare har ingen konung härskat i Sverige, men själfrådigheten modererades af ett utomordentligt sundt förstånd, af en säker blick för det praktiskt nyttiga, af en uppriktig fosterlandskärlek. Själf ovan vid laglydnad grep allmogen till upproret, när den tyckte nyheterna gingo för långt; det var den tidens konstitutio-nalism. Några af nyheterna togos också tillbaka, men andra blefvo beståndande. Dess utom förlorade Gustaf Vasa aldrig känningen af den folkliga grunden för hans välde. Åt riksdagen bevarade han en plats i Sveriges statsskick, som den aldrig riktigt förlorade, och inom riksdagen bevarade han en plats åt Sveriges allmoge, som den aldrig miste. Men onekligen lämnade han i sitt rent personligaai •

regeringssätt ett vanskligt arf att sköta åt sina efterträdare, Sveriges arfkonungar.

Var detta en brist, så kan den förklaras af tidsom-ständigheterna. Gustaf Vasas fel i öfrigt ha vi icke dolt. Vi sätta

främst bland dem förvärfsbegäret, otålsamheten och misstänksamheten. Men utvecklades den senare till en olycklig höjd, har äfven det sin förklaring. Han hade under de första åren af sin regering utomordentliga svårigheter att öfvervinna. Falska vänner och hemliga fiender på alla sidor. Han segrade, där så många af hans föregångare dukat under, men stridens erfarenheter hade på tänkesätt och karakter gjort outplånliga intryck. Han hade sett för mycket af världens "svinda* praktiker", och illusionerna hade försvunnit. Han påminner kanske i det fallet något om Fredrik II i Preussen.

* *

*

Det blef så småningom lugnt kring hans tron. För hans öfverlägsenhet böjde sig allt efter hand. Framgången är en stor makt i världen, men här måste man äfven erkänna de goda afsikterna, den storartade verksamheten för fäderneslandets förkofran, det landsfaderliga sinnelaget, och man öfverság med mycket. Men arbetet hade varit tungt, och tidigt nog brötos Gustaf Vasas krafter. Eftervärlden talar gärna om "gamle kung Gösta", och han var ej mer än ett par och sextio år vid sin död. Efter regeringens mödor sökte han vederkvickelse i familjelifvet och det hof, han samlade omkring sig. Per Brahe ger en vacker skildring af detsamma; konungen visade sig där som "enljuf-lig, lustig och lättsinnig herre", såsom hans lynne var, "när han eljest var obekymrad och oförtörnad". Men dystra skuggor skulle falla öfver hans senare år; man följer med deltagande konungens bekymmer öfver sönerna, när de växte upp, öfver Eriks våldsamma och underliga lynne, Johans lärda griller och äregiriga planer. "Oss förundrar", yttrar

* "Svinda" (fr&n lågtyskan) = listiga.•Ö3

han till den senare, "att du är så het att längta och trängta efter olyckan . . . Oss förundrar ock, att du ställer ditt sinne så hårdt in på ogrundade och ovisse meningar, att du icke kan märka den farlighet, utan går fram efter ditt eget sinne." "Vore godt", heter det till den förre, "att du betänkte din och din släkts och alla Sveriges inbyggares bästa, hvilket hänger som på en silkestråd, och betraktade det kall dig Sveriges inbyggare anförtrott, så att du den ära och heder, som dig af ditt fädernesland bevisad är, ville som en ärlig furste lägga på sinnet." Båda skulle hvar på sitt sätt rättfärdiga faderns farhågor. "Quicquid agas, pru-denter agas, et respice finem", "gör hvad du gör försiktigt och vist, och tänk uppå slutet" var ett af hans varningvsord till dem, som förklingade ohördt.

* *

*

Liksom riksdagen i Västerås 1527, hör riksdagen i Stockholm 1560 till de ryktbara scenerna i Gustaf Vasas lif. I sitt testamente lämnade han efter sig åt sin familj en grundlag, som visserligen i mycket var ofullkomlig, men som är rörande genom sina förmaningar att upprätthålla faderns verk, i hvilken härtig Karl en gång sökte berättigande för sitt uppträdande mot Sigismund och som ännu länge efter Vasa-ättens utslocknande åberopades med vördnad. Hans sista tal gjorde ett djupt intryck, och man äger från olika håll samtida om än fragmentariska uppteckningar af detsamma, hvilket är mer än man kan säga om det stora talet 1527. En af konungens samtida, en gammal torr krö-nikeskrifvare, vid namn Rasmus Ludvigsson, har till och med inspirerats af detsamma till följande poetiska omskrifning:

I gode svenske män, han sade,

Se mig här i thenne konglig stade.

Men oss bör ej förgäte med rätte:

För fyretie år seden syntes thette För människors ögon omögligt,När jag fast älend och bedröflig Gick i skog och skjul fast rädder I en vadmalskjortel klädder,

Led stor hunger och vattnet drack,

Låg ynkelig i skog och mark.

Men thenne förändring var jag för ringe Att uträtte och tilväge bringe.

Ty bekänner jag, att then milde Gud Genom the älendes bön och ljud Hafver thet uträttet mildelig,

Som ofte pläger underlig Tage en ringe makt och kraftelig Nederslå och straffe strängelig Höge förböljende hjärter I sine onde och arge skäffter.

Like som han sin tjänere David,

Som sin faders får vaktade flitig,

Gaf seger och pris emot Goliat,

Som då hos the Filister myckit galt,

Så att David honom nederlade.

Thet Guds folk monde väl behage,

Och David till kongelig äre kom,

Guds folk till välfärd och stort mån; Likeså hafver Gud alsmäktig och mild Mig ovärdig man hulpit här till Och thet icke för mine skuld LTtan för eders skuld varit mig huld Och förlänt mig lycke och god framgång, Bevist Sverige välgerninger mång Eder Svenske till gode, hjälp och tröst, På thet I af allt hjärte och bröst Honom therföre högt tacke skole,-Honom alltid prise och lofve.

Videre sade han gansk mildelig,

Ther öfver mången grät bitterlig:

I käre gode svenske män alle

Föreningen lleimdals folkskrifter. 36.Beder jag flitig med alle,

Ehuru jag hafver eder förestått,

Att I hålle mig thet till gode och godt,

Och om något godt uträttedt är,

Thet hafver Gud gjort, vår fader kär.

Honom tacker therföre af allt hjärte,

Af hvilken allt godt kommer med rätte,

Men om något fel hafver varit I regementet, som är framfarit,

Så att allting är ej drabbadt så rätt Och så väl, som sig borde thet,

Då vill jag gärne bedes före,

Göret för Gud, I mig thet höre,

Och mig thet förlåte af hjärtet Och ej till onde hafve tillmätet.

Dock skall Gud vare mitt vetne ther till:

Thet är ej skedt, jag nu bekänne vill Af arghet eller motvillighet Utan af människlig svaghet,

Att jag icke hafver kunnet Göret bättre än nu är befunnet.

Någon tid efter riksdagens slut, den 29 september, afsomnade konungen efter en kristlig dödsberedelse, och ett par månader senare satte sig det stora sorgetåget i gång för att från Stockholm föra till Uppsala Gustaf Vasas och hans båda aflidna drottningars lik. Åtta dagar förut och åtta dagar efteråt ringdes en timme hvar dag i alla Sveriges kyrkor. Först tågade en fanika knektar. Därefter fördes konungens egna hästar. Så följde hela skolungdomen eller djäknarne, 200 till antalet, och det talrikt församlade prästerskapet, 450 stycken, sjungande

psalmer. Djäknarne vände tillbaka vid stadens slut, men prästerskapet följde med, vakande turvis hvar natt tre biskopar och 30 präster i kvarteren. Efter dem följde fyra härolder och därpå 24 ryttare med Sveriges landskaps vapen. Så kommo någrariksråd med Sveriges hufvudbanér, konungens vapenklädnad och hjälm samt rustning och närmast före likbåren Svante Sture med rikssvärdet. Efter båren följde Gustaf Johansson med konungens lifhäst, sedan den unge konung Erik och arffustarne, rikets råd och några af den förnämsta adeln. Därefter hoffruntimret, de kungliga fröknarne och änkedrottningen, hvar och en i sin släde, den öfriga adeln, tyska skyttar samt slutligen “borgare, borgerskor och annat parti“. Efter fyra dagar hade det långa tåget hunnit till Uppsala, och Peder Svart höll där sin berömda likpredikan.

* *

*

“Här borde något talas“, skrifver en samtida skildrare af konungens sista år, “om k. Gustafs regering och huru han riket förestått hafver. Men när jag tänker uppå, hvad lof han hafver varit värd, för det goda han förskyllt hafver, synes mig fattas förstånd och ord slikt rätteligen och efter förtjänst göra. Men ett säger jag, att om någon tid någon regent har varit värd nämnas ’pater patriae’ (fäderneslandets fäder) hafver k. Gustaf det med all ära och värdighet fört, medan och så länge hans regeringstid varade. Ty våra historier utvisa, att efter k. Magnus med det berömliga vedernamnet Ladulås tid, var efter honom ingen ibland nio konungar funnen, af hvilken riket så väl varit förestådt, såsom på det sista af k. Gustaf. Huru fjärran hans efterkommande kunna jämnliknas honom i regeringen, låter man vara i sitt värde. Men där man ville alla omständigheter utleta, måste sanningen betyga, att man väl må säga på konung Gustafs mull, att med honom i grafven är ock rikets karskhet och välmåga nederlagd och försvunnen. Gud bättret.“